

JURIDISCH UP TO DATE
26 MEI 2005

VERBINTENISSENRECHT
mr. M.C. van Leyenhorst

Het leerstuk van algemene voorwaarden

Het leerstuk van de algemene voorwaarden is weerbarstig en leidt regelmatig tot problemen. In dit artikel wordt een poging gedaan de wettelijke regeling inzake algemene voorwaarden bondig uiteen te zetten. Daarbij zal worden stilgestaan bij enkele recente ontwikkelingen binnen dit rechtsgebied.

Te maken onderscheiden

Een belangrijk onderscheid dat bij vragen over algemene voorwaarden dient te worden gemaakt is dat tussen enerzijds de toepasselijkheid en anderzijds de vernietigbaarheid van algemene voorwaarden. Verder is het belangrijk onderscheid te maken tussen de situatie waarin het Weens Koopverdrag van toepassing is (vaak is dit het geval zonder dat partijen dit beseffen), en de situatie waarin dit niet het geval is. In het hiernavolgende zullen deze verschillende situaties separaat worden behandeld. Opmerking verdient overigens dat de Nederlandse wettelijke regeling inzake algemene voorwaarden onder bepaalde omstandigheden ook geldt indien partijen zelf een ander rechtsstelsel hebben aangewezen als het recht dat op de tussen hen gesloten overeenkomst van toepassing is (art. 6:247 lid 1 en 4 BW).

Toepasselijkheid volgens Nederlands recht

Voor de toepasselijkheid van algemene voorwaarden gelden de normale beginselen van contractenrecht; de voorwaarden worden overeengekomen door aanbod en aanvaarding (art. 6:217 lid 1 BW) waarbij het leerstuk van gerechtvaardigd vertrouwen een rol kan spelen. Een kenbare verwijzing naar de algemene voorwaarden, die de gebruiker van toepassing wenst te zien, is voldoende om van een aanbod te kunnen spreken. Ook een mondelinge mededeling, dat de algemene voorwaarden van toepassing zijn op een bepaalde overeenkomst, is voldoende om een rechtsgeldig aanbod te hebben gedaan (vanuit bewijsrechtelijk oogpunt verdient het uiteraard aanbeveling om dit aanbod – en de aanvaarding – schriftelijk te bevestigen). Terhandstelling van de algemene voorwaarden aan de wederpartij is voor hun toepasselijkheid niet vereist. Zoals hieronder wordt uiteengezet kan terhandstelling wel van belang zijn voor de vernietigbaarheid van algemene voorwaarden.

Het aanbod zoals hierboven omschreven zal bij voorkeur gedaan moeten worden voorafgaand aan of ten tijde van het sluiten van de hoofdovereenkomst. Onder omstandigheden kan echter ook een verwijzing naar algemene voorwaarden op een bevestiging van een reeds totstandgekomen overeenkomst, of op een factuur, nog leiden tot toepasselijkheid van de voorwaarden (Hof 's-Hertogenbosch 9 november 1995, NJ 1998,504 en HR 7 juni 1991, NJ 1991,525). Een enkele verwijzing naar algemene voorwaarden onderaan de factuur – hetgeen veelvuldig voorkomt – is echter meestal te laat om nog toepasselijkheid van de algemene voorwaarden te kunnen bewerkstelligen. Wel zou een herhaalde verwijzing op opeenvolgende facturen die betrekking hebben op meerdere, tussen dezelfde twee ondernemingen gesloten overeenkomsten – en er dus sprake is van een meer dan incidentele handelsrelatie – kunnen worden opgevat als een aanbod om in een

opvolgende transactie de algemene voorwaarden van toepassing te doen zijn. Indien in voorkomend geval geen protest wordt aangetekend tegen de toepasselijkheid van de algemene voorwaarden zullen zij onderdeel van de nieuwe overeenkomsten kunnen worden (HR 5 juni 1992, NJ 1992,565, HR 19 december 1997, NJ 1998,271, Hof 's-Gravenhage 18 maart 2003, SES 2004,10 en Rechtbank Arnhem 16 maart 2005, www.rechtspraak.nl (LJN: AT4343), maar zie ook HR 15 maart 1991, NJ 1991,416). In Hof Arnhem 5 november 2002, NJ 2003,393 werd een strengere maatstaf aangelegd; dit betrof een overeenkomst tussen een gebruiker en een consument/wederpartij.

Een verwijzing door de gebruiker naar verschillende sets algemene voorwaarden, zonder daarbij aan te geven welke set van toepassing wordt verklaard, heeft rechtens geen effect, aangezien in dat geval voor de wederpartij niet duidelijk is welke algemene voorwaarden van toepassing zouden moeten zijn (zie HR 28 november 1997, NJ 1998/705).

Volgens Nederlands recht worden aan een aanvaarding van een aanbod geen vormvereisten gesteld (art. 3:37 BW). Aanvaarding kan dan ook schriftelijk, mondeling, of stilzwijgend (bijvoorbeeld door uitvoering van de overeenkomst) geschieden. Indien de algemene voorwaarden aldus onderdeel zijn geworden van de overeenkomst, doet het niet ter zake of de wederpartij de bedingen uit die voorwaarden niet kent, zelfs niet indien er ongebruikelijke bedingen instaan (art. 6:232 BW, in afwijking van het oude recht). Het is voor toepasselijkheid van de algemene voorwaarden zelfs niet altijd nodig dat een buitenlandse wederpartij de taal waarin de verwijzing naar algemene voorwaarden is gesteld, beheerst (HR 2 februari 2001, NJ 2001/200). Voldoende is dat de wederpartij bij de gebruiker het gerechtvaardigde vertrouwen heeft gewekt dat het aanbod tot het hanteren van de algemene voorwaarden is aanvaard.

Vernietiging volgens Nederlands recht

Tegenover de vrij gemakkelijke wijze waarop algemene voorwaarden van toepassing kunnen worden op een overeenkomst, staat dat een beding uit algemene voorwaarden ook weer snel kan worden vernietigd. De regeling inzake de vernietiging van algemene voorwaarden staat opgenomen in afdeling 3 van Boek 6, artt. 6: 231-247 BW.

Op deze vernietigingsregeling kan niet iedere wederpartij een beroep doen. Ten eerste geldt zij niet ten aanzien van overeenkomsten tussen partijen die handelen in de uitoefening van beroep of bedrijf indien zij niet beide in Nederland gevestigd zijn; art. 6:247 lid 2 en 3 BW. In dat geval is de wederpartij dus 'gewoon' gebonden aan de algemene voorwaarden, indien zij rechtsgeldig onderdeel zijn geworden van het overeengekomene. Ten tweede geldt dat rechtspersonen van enige omvang geen beroep kunnen doen op de vernietigingsregeling. Meer concreet zijn onder meer N.V.'s en B.V.'s die een volledige jaarrekening publiceren (dan wel een 403-verklaring gebruiken), alsmede partijen die meer dan 50 werknemers in dienst hebben, uitgesloten van de Nederlandse vernietigingsregeling (art. 6:235 lid 1 BW en Hof Arnhem 3 december 2002, NJ 2004,431). Daarbij is niet relevant of de publicatie van de volledige jaarrekening verplicht of onverplicht geschiedt. Tenslotte kan ook geen beroep worden gedaan op de vernietigingsregeling door een wederpartij die zelf herhaaldelijk dezelfde of nagenoeg dezelfde algemene voorwaarden in haar overeenkomsten gebruikt (art. 6:235 lid 4 BW en HR 6 april 2001, NJ 2002,385) of door een wederpartij die anderszins met het beding bekend was of daarmee bekend geacht kon worden (HR 1 oktober 1999, NJ 2000,207). Indien een professionele wederpartij geen beroep kan doen op de vernietigingsregeling, kan zij nog trachten de bewuste bepaling uit de algemene voorwaarden buiten toepassing te laten door een beroep te doen op de derogerende werking van de redelijkheid en billijkheid (art. 6:248 lid 2 BW). Een dergelijk beroep zal echter niet gemakkelijk worden gehonoreerd (zie bijvoorbeeld HR 28 mei 2004, JOR 2004,12. Zie overigens ook HR 14 juni 2002, NJ 2003,112).

Voor zover een beroep op vernietiging van algemene voorwaarden openstaat aan een partij, kan zij worden ingeroepen door een – vormvrije – verklaring aan de gebruiker of door een uitspraak van de rechter (artt. 3:49-51 BW).

Een beding in algemene voorwaarden is vernietigbaar indien het onredelijk bezwarend is voor de wederpartij, alsook indien de gebruiker de wederpartij niet een redelijke mogelijkheid heeft geboden om van de algemene voorwaarden kennis te nemen (art. 6:233 BW). In het eerste geval is het specifieke beding vernietigbaar; in het tweede geval zijn de algemene voorwaarden als geheel vernietigbaar (zie voor dit laatste HR 17 december 1999, NJ 2000/140).

De vraag of een beding onredelijk bezwarend is wordt in abstracto beoordeeld; niet het daadwerkelijk ondervonden nadeel, maar het vanaf het totstandkomen van de overeenkomst te verwachten, mogelijke nadeel, is daarbij relevant (HR 23 maart 1990, NJ 1991/214). In artt. 6:236 en 237 BW zijn enkele concrete bedingen opgenomen die in consumentenverhoudingen in ieder geval onredelijk bezwarend zijn (zwarte lijst), respectievelijk die in consumentenverhoudingen vermoed worden onredelijk bezwarend te zijn (grijze lijst). Voor de vraag of een dergelijk beding ook in professionele verhoudingen vernietigbaar zijn, dient de wederpartij te bewijzen dat het beding in strijd is met de open norm 'onredelijk bezwarend' van art. 6:233 BW. Daarbij zal een rol kunnen spelen dat het bewuste beding op de zwarte of grijze lijst staat ("reflexwerking").

Een beding uit algemene voorwaarden kan voorts vernietigd worden indien aan formele vereisten niet is voldaan. De gebruiker dient de wederpartij een redelijke mogelijkheid te bieden om van de algemene voorwaarden kennis te nemen. Blijkens art. 6:234 lid 1 BW dient de gebruiker hiertoe de algemene voorwaarden voor of uiterlijk bij het sluiten van de overeenkomst aan de wederpartij ter hand te stellen. Dit kan ook door op de achterkant van de schriftelijke aanvaarding van een offerte de algemene voorwaarden af te drukken, of, indien via e-mail wordt aangeboden en aanvaard, de tekst van de algemene voorwaarden als bijlage bij de e-mail mee te zenden en in de e-mail naar die voorwaarden te verwijzen. Ingeval van het sluiten van overeenkomsten via internet voldoet een gebruiker aan zijn informatieplicht indien hij voorafgaand aan of bij het sluiten van de overeenkomst de algemene voorwaarden aan de wederpartij langs elektronische weg ter beschikking heeft gesteld op een zodanige wijze dat deze door hem kunnen worden opgeslagen en voor hem toegankelijk zijn ten behoeve van latere kennisneming (art. 6:234 lid 1 sub (c) (nieuw)). Concreet kan de gebruiker hieraan voldoen door via een hyperlink op de webpagina, waar informatie over het te kopen product staat of waar de bestelling kan worden geplaatst, te verwijzen naar de algemene voorwaarden, mits de wederpartij deze algemene voorwaarden aldaar kan opslaan.

Een veelvoorkomend misverstand is dat aan het vereiste van het bieden van de mogelijkheid van kennisgeving is voldaan indien tegen de wederpartij voorafgaand aan het sluiten van de overeenkomst wordt gezegd waar de algemene voorwaarden kunnen worden ingezien en dat de wederpartij een exemplaar van de algemene voorwaarden op verzoek kosteloos krijgt toegezonden. Dit is onvoldoende om aan de vernietigingsregeling te ontkomen, tenzij het redelijkerwijs niet mogelijk is om de voorwaarden voorafgaand aan of bij het sluiten van de overeenkomst ter hand te stellen (art. 6:234 lid 1 sub (b) BW en HR 6 april 2001, NJ 2002,385). Dit zal bijvoorbeeld het geval kunnen zijn bij overeenkomsten die massaal worden gesloten (bijvoorbeeld in de bus of bij een tolgeweg) of bij overeenkomsten die via SMS worden gesloten.

Toepasselijkheid volgens Weens Koopverdrag

Ook in het internationale recht geldt dat een overeenkomst tot stand komt door aanbod en aanvaarding. Een belangrijke bron bij internationale koopovereenkomsten is het Weens

Koopverdrag (Verenigde Naties, 11 april 1980, hierna: "WKV"). Het WKV is van rechtswege van toepassing op koopovereenkomsten betreffende roerende zaken, indien koper en verkoper in twee verschillende landen zijn gevestigd, welke twee landen beide partij zijn bij het verdrag, of wanneer het op de overeenkomst toepasselijke recht het recht is van één van de verdragsluitende staten. Het komt geregeld voor dat het WKV van toepassing is zonder dat de partijen dat bij het sluiten van de overeenkomst hebben beseft. Partijen dienen de toepasselijkheid uitdrukkelijk uit te sluiten indien zij niet willen dat hun overeenkomst door het verdrag wordt beheerst. De bepaling volgens welke de rechtsverhouding wordt beheerst door uitsluitend Nederlands recht volstaat daartoe niet, aangezien het verdrag deel uitmaakt van het Nederlandse recht.

Het WKV bevat in artt. 14-24 bepalingen die in het algemeen zien op de totstandkoming van overeenkomsten. Recentelijk heeft de Hoge Raad lagere rechtspraak bevestigd, inhoudende dat deze regeling in het WKV ook van toepassing is op de vraag of algemene voorwaarden rechtsgeldig zijn overeengekomen (HR 28 januari 2005, JOL 2005,55 en RvdW 2005,22). De bepalingen van het WKV ten aanzien van aanbod en aanvaarding zijn recentelijk door een aantal rechters in verschillende jurisdicties geïnterpreteerd (een centrale instantie die uitspraken kan doen over de betekenis van het verdrag ontbreekt). Daaruit komt naar voren dat, indien het WKV van toepassing is, een enkele verwijzing naar algemene voorwaarden onvoldoende is om de voorwaarden onderdeel te laten uitmaken van de overeenkomst. **(1)** Het Gerechtshof 's-Hertogenbosch heeft bij de interpretatie van het WKV uitdrukkelijk verwezen naar de UNIDROIT Principles en – met name – naar de Principles of European Contract Law. Volgens art. 2:104 daarvan kunnen algemene voorwaarden alleen worden ingeroepen tegen een wederpartij die de inhoud daarvan niet kent, indien de gebruiker "*took reasonable steps to bring them to the other party's attention before or when the contract was concluded. Terms are not brought appropriately to a party's attention by a mere reference to them in a contract document, even if that party signs the document.*"

Volgens het Hof betekent dit dat toezending van de algemene voorwaarden aan de wederpartij, voorafgaand aan of uiterlijk ten tijde van het sluiten van de overeenkomst, een vereiste is om ze onderdeel te laten zijn van de te sluiten overeenkomst. Dit is dus strikter dan de regeling in het BW.

Overigens belet dit niet dat algemene voorwaarden die pas na het sluiten van de overeenkomst worden toegezonden (bijvoorbeeld achterop de factuur) zonder betekenis zijn. Een dergelijke kennisgeving van de inhoud van de algemene voorwaarden, tezamen met een verwijzing naar de algemene voorwaarden op de offerte of aanvaarding van een nieuwe koop, kan ertoe leiden dat de algemene voorwaarden op volgende overeenkomsten wel degelijk van toepassing zijn (zoals bijvoorbeeld werd beslist in een arbitraal tussenvonnis van 10 februari 2005 (NAI 2859), (nog?) niet gepubliceerd). Het is daarbij niet vereist dat de verstuurd algemene voorwaarden zijn gesteld in een taal die de wederpartij van de gebruiker begrijpt; in ieder geval kan van professionele partijen worden gevergd dat zij om uitleg of een vertaling vragen indien zij de meegestuurde voorwaarden niet begrijpen (Hof 's-Hertogenbosch 16 oktober 2002, NiPR 2003,192).

Vernietiging volgens Weens Koopverdrag

Het WKV is slechts van toepassing op de totstandkoming van koopovereenkomsten en niet op de geldigheid van in een overeenkomst opgenomen bedingen (art. 4 WKV). Een wederpartij die op grond van de regeling in het WKV gebonden is aan algemene voorwaarden zal dus moeten terugvallen op de Nederlandse vernietigingsregeling (zie in dat verband overigens art. 6:247 BW), dan wel, indien Nederlands recht van toepassing is op de overeenkomst, op de derogerende werking van de redelijkheid en billijkheid (art. 6:248 lid 2 BW).

Capita selecta

Richtlijnconforme interpretatie

De Nederlandse rechter is verplicht om bij toepassing van de Nederlandse wet inzake algemene voorwaarden, voor zover er strijdigheid bestaat met Europese Richtlijn inzake oneerlijke contractbedingen (Richtlijn 93/13 van 5 april 1993), voorrang te geven aan de laatste. Dit is relevant nu de Nederlandse wet nog niet geheel aan deze Richtlijn is aangepast. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat de Nederlandse rechter onder bepaalde omstandigheden ambtshalve dient te toetsen of sprake is van een oneerlijk beding in de zin van Richtlijn 93/13/EEG, en dat dergelijke bedingen wellicht nietig zijn in plaats van vernietigbaar. Dit zou ook betekenen dat een verjaringstermijn niet aan vernietiging in de weg kan staan (zie HvJ 27 juni 2000, NJ 2000,730, Hof Arnhem 12 december 2000 en 5 juni 2001, NJ 2001,622 en prof. Mr. E.H. Hondius, WPNR 6417 (2000), pagina 651-652).

Battle of the forms

Het probleem dat gebruikelijk wordt aangeduid met de woorden "*battle of the forms*" houdt in dat zowel de gebruiker als zijn wederpartij gebruik wenst te maken van eigen algemene voorwaarden. Bij de beoordeling van dit probleem dient opnieuw onderscheid te worden gemaakt naargelang – uitsluitend – Nederlands recht, dan wel (ook) het WKV van toepassing is.

In het eerste geval geldt dat de partij die als eerste verwijst naar zijn algemene voorwaarden, in beginsel zijn voorwaarden met succes van toepassing heeft verklaard (art. 6:225 lid 3 BW). Het verdient daarom aanbeveling om zo snel mogelijk deze verwijzing te doen, bijvoorbeeld reeds op een verzoek aan de wederpartij om een offerte te doen. De wederpartij, die als tweede naar zijn algemene voorwaarden verwijst, kan nog 'winnen' indien hij bij zijn verwijzing uitdrukkelijk aangeeft dat de toepasselijkheid van de algemene voorwaarden van de gebruiker niet wordt aanvaard (art. 6:225 lid 3 BW). Daartoe is hoogstwaarschijnlijk onvoldoende om in een standaardtekst onderaan de pagina op te nemen dat de eigen voorwaarden van toepassing zijn en alle andere voorwaarden uitdrukkelijk van de hand worden gewezen. Het is daarom aan te raden om in voorkomend geval duidelijk op te nemen dat de toepasselijkheid van de voorwaarden van de gebruiker niet wordt aanvaard. Indien de gebruiker vervolgens opnieuw uitdrukkelijk stelt dat uitsluitend zijn algemene voorwaarden van toepassing zijn en niet die van de wederpartij, dan kan de impasse slechts worden opgelost door onderhandelingen. Als de wederpartij daar niet de moeite voor neemt en alsnog de opdracht aanvaardt of de koop sluit, zijn de eerstgenoemde algemene voorwaarden alsnog van toepassing. Opmerking daarbij verdient echter dat het Hof Arnhem heeft beslist dat een uitdrukkelijke aanvaarding van (een verwijzing naar) algemene voorwaarden – bijvoorbeeld door ondertekening van een overeenkomst waarin een dergelijke verwijzing staat opgenomen – vóórgaat op een stilzwijgende aanvaarding van andere algemene voorwaarden, ook al moet de stilzwijgende aanvaarding geacht worden eerder te hebben plaatsgehad (Hof Arnhem 276 november 2001, NJ 2002,265).

Ingeval van toepasselijkheid van het WKV geldt een andere regeling. Het WKV kent geen uitdrukkelijke regeling voor de *battle of the forms*-problematiek. Art. 19 lid 1 WKV bepaalt echter dat een antwoord op een aanbod, waarin aanvullingen, beperkingen of wijzigingen ten aanzien van het aanbod zijn opgenomen, geldt als een nieuw aanbod. Blijkens lid 3 van art. 19 WKV zal bij aanvaarding van een aanbod, waarbij in afwijking van het aanbod wordt verwezen naar eigen algemene voorwaarden, veelal sprake zijn van een nieuw aanbod. Strikt genomen zou dit betekenen dat uitsluitend de verwijzing naar algemene voorwaarden die als laatste wordt gedaan voorafgaand aan het totstandkomen van de overeenkomst, rechtsgevolg heeft. Het verdient daarom aanbeveling om veiligheidshalve bij een overeenkomst waarop het WKV van toepassing is, iedere verwijzing naar algemene

voorwaarden van de andere partij te betwisten en telkens de eigen voorwaarden van toepassing te verklaren.

Bovengenoemde 'oplossing' van de *battle of the forms*-problematiek is echter omstreden. Bepleit wordt daarom om een andere oplossing te kiezen, namelijk die waarin wordt aangenomen dat het probleem niet uitdrukkelijk door het WKV wordt geregeld. Op grond van art. 7 lid 2 WKV dient het probleem dan te worden opgelost aan de hand van de algemene beginselen waarop het WKV berust. Via deze verwijzing komt men uit bij de UNIDROIT Principles (art. 2.22) en de Principles of European Contract Law (art. 2:209). Volgens deze bepalingen maken ingeval van een *battle of the forms* beide sets van algemene voorwaarden deel uit van de totstandgekomen overeenkomst, maar slechts voor zover er tussen de twee geen tegenstrijdigheid bestaat. De tegenstrijdige bepalingen uit beide sets blijven buiten toepassing. Dit geldt echter niet indien één van beide partijen uitdrukkelijk aangeeft dat hij niet gebonden wil zijn aan een overeenkomst waarin niet uitsluitend zijn eigen algemene voorwaarden van toepassing zijn. In bovengenoemd arrest van het Hof 's-Hertogenbosch 16 oktober 2002, NiPR 2003,192, werd deze benadering via UNIDROIT en PECL gekozen, zij het dat daarbij geen *battle of the forms*-problematiek aan de orde was.(2)

De onzekerheid die de toepasselijkheid van het WKV creëert ten aanzien van algemene voorwaarden kan worden voorkomen door het WKV uit te sluiten. Teneinde kip-en-het-ei-discussies te voorkomen (welke de gebruiker waarschijnlijk zal verliezen), verdient het aanbeveling om het WKV op een andere plaats dan in de algemene voorwaarden uit te sluiten!

Strijd tussen algemene voorwaarden en overige contractuele bepalingen

Het komt wel voor dat in een overeenkomst wordt verwezen naar algemene voorwaarden, maar dat bepalingen uit de hoofdovereenkomst strijdig zijn met bepalingen uit de van toepassing verklaarde algemene voorwaarden. Anders dan men wellicht zou vermoeden is het niet zo dat in een dergelijk geval de bepaling uit de hoofdovereenkomst altijd voor gaat op de bepaling uit de algemene voorwaarden (HR 13 juni 2003, NJ 2003,506, maar zie ook Hof Arnhem 16 januari 2001, NJ 2002,63). De – eventueel door de rechter te reconstrueren – bedoeling van partijen zal doorslaggevend zijn. Het verdient dan ook aanbeveling om een ingeval van (mogelijke) strijd tussen de hoofdovereenkomst en bedingen uit algemene voorwaarden, een uitdrukkelijke afspraak hieromtrent vast te leggen.

Het bovenstaande is bedoeld als uiteenzetting van hetgeen rechtens is zodra een geschil ontstaat over de toepasselijkheid c.q. vernietigbaarheid van algemene voorwaarden. Uiteraard geldt dat, indien een gebruiker problemen wil voorkomen, het aan te raden is om ondubbelzinnig te verklaren dat algemene voorwaarden van toepassing zijn en een afschrift van de voorwaarden, in een taal die de wederpartij begrijpt, aan de wederpartij ter hand te stellen voordat de overeenkomst tot stand komt (N.B. ten aanzien van forumkeuzes gelden nog bijzondere vereisten, waarop ik in dit artikel niet in ga). De praktijk leert echter dat deze ideale procedure vaak niet uitvoerbaar is, of in ieder geval dat zij door de gebruiker niet wordt gehanteerd. Dit leidt niet zelden tot problemen zodra zich een geschil voordoet, voor welke situatie de algemene voorwaarden nu juist zijn opgesteld!

voetnoten:

1. Zie voor een kort overzicht van relevante jurisprudentie in Nederland en omliggende landen: mr. S.A. Kruisinga, *Commerciële koop over de grenzen: over het gebruik van algemene voorwaarden in internationale verhoudingen*, Nederlands Tijdschrift voor Handelsrecht 2004-3, pagina 63-64.
2. Zie voor verwijzingen naar Duitse rechtspraak op dit punt: mr. S.A. Kruisinga, *De battle of the forms in internationaal perspectief: een eerlijke strijd?*, *Contracteren* 2005/1, pagina 8-9.